

वाढते जलप्रदुषण 'महाशीर'च्या मुळावर

दुर्मिळ माशाच्या संवर्धनासाठी टाटा पॉवरचा पुढाकार

विजेंद्र जाधव

मुंबई : वाढत्या जलप्रदुषणाचा विपरीत परिणाम जलचर प्राण्यांवर होत असून माशांच्या कित्येक प्रजाती आज नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे. आंतरराष्ट्रीय महत्त्व प्राप्त असलेला दुर्मिळ महाशीर मासाही जलप्रदुषणाचा शिकार ठरला असून दिवसेंदिवस या माशाचा जन्मदर कमालीचा घटत चालला आहे. भारतात केवळ पुणे जिल्ह्यातील इंद्रायणी आणि मुळा मुठा या दोन नद्यांमध्ये आढळणारा हा मासा नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे. या माशाच्या संवर्धनासाठी टाटा पॉवरचे गेल्या ४० वर्षांपासून अविरोध प्रयत्न सुरु आहेत.

■ लोणावळा येथील टाटा पॉवर हॅचरीमध्ये या माशांना नवसंजीवनी देण्याचे काम सुरु आहे. टाटा पॉवरच्या हॅचरीत एका वर्षाकाठी ५ लाख माशांचे उत्पादन होते. महाशीर या दुर्मिळ प्रजातीचे संवर्धन करायचे असेल तर जलप्रदुषणावर नियंत्रण मिळवणे, ही आता काळाची गरज बनली आहे, असे मत टाटा पॉवरच्या जैवविविधता विभागाचे प्रमुख विवेक विश्वासराव यांनी 'नव राष्ट्र'शी बोलताना व्यक्त केले. मासेमान्यांच्या लवकर हाती न लागणारा मासा, मुख्यत्वे मासेमान्यांकडून स्वतःची सुटका करवून घेण्यासाठी

निकराची झुंज देणारा मासा म्हणून महाशीर प्रसिद्ध आहे. 'महा' म्हणजे मोठे आणि 'शीर' म्हणजे डोके म्हणून या माशाला महाशीर हे नाव देण्यात आले. टॉर टॉर हे या माशाचे शास्त्रीय नाव. जगभरात अशा मोजक्याच प्रजाती असून त्यापैकी एक भारतात आढळते, म्हणून या माशाला खास वैशिष्ट्य प्राप्त झाले आहे. सर्वप्रथम १८२२ मध्ये फ्रान्समैन्स बुचनान हेमिल्टन यांनी असा मासा आहे, असे शास्त्रीयदृष्ट्या म्हटले होते. तर प्रत्यक्षात १८३९ मध्ये टॉर खुद्री यांना हा मासा इंद्रायणी नदीत आढळला.

प्रजनन पद्धत

जुलै-ऑगस्टदरम्यान महाशीर मादी प्रवाहाच्या विरुद्ध अंडी बाहेर सोडते आणि त्या अंड्यांवर नर महाशीर शुक्राणू सोडत असतो. ही प्रक्रिया शक्यतो रात्री किंवा पहाटे होत असते. अंड्यांमध्ये शुक्राणू गेल्यानंतर दोघे नर-मादी परतीला निघतात. तर ही अंडी शेवाळ अथवा खडकावर चिकटून बसतात. ७२ ते ९६ तासांमध्ये अंड्यांतून पिल्ले बाहेर येतात. महाशीर माशाचे जीवनमान ४५ वर्षे असल्यामुळे याची वाढ धीम्या गतीने होत असते. एका वर्षांमध्ये हे मासे १५० ते २०० ग्रॅम वजनाचे होतात.

आमचा यश दर ६५ टक्के

महाशीर आढळला म्हणजे ते पाणी शुद्ध हे निश्चित समजावे. आम्ही महाशीर माशांचे केवळ प्रजनन करतो. त्या माशांना कोठे सोडायचे, कोणाला द्यायचे, हे राज्याचा मत्स्य विभाग ठरवतो. १५ दिवसांपूर्वीच या माशांच्या पिल्लांना राजस्थानमध्ये पाठविण्यात आहे. जेथे पूर्वी हा मासा आढळायचा, तेथेच या माशाला सोडले जाते. आमचा यश दर ६५ टक्के आहे. तर इंद्रायणी नदीत प्रदुषणामुळे हा दर ३० ते ३५ टक्क्यांपर्यंत खाली आला आहे.

- विवेक विश्वासराव, प्रमुख, जैवविविधता, टाटा पॉवर

गळ लावून मासा पकडणारा 'गेम फिश' हा प्रसिद्ध खेळ आहे, जो १८३३ मध्येही मोठ्या प्रमाणावर खेळला जायचा. या खेळामध्ये महाशीरसारख्या झुंज देणाऱ्या माशाला गळ टाकून पकडायचे असते. त्यामुळे टॉर खुद्री यांच्या गळाला लागलेला महाशीरचा शोध मोलाचा ठरला. भविष्यात हा मासा नामशेष होऊ नये म्हणून या माशाच्या संवर्धनासाठी १९७० मध्ये महाराष्ट्र सरकारच्या मत्स्य विभागाचे तत्कालीन संचालक सी. व्ही. कुलकर्णी यांनी टाटा पॉवरला विचारणा केली. टाटाने मत्स्य विभागाने दोन वर्षे सखोल प्रशिक्षण घेऊन लोणावळा येथील टाटा पॉवरच्या वळवण धरणाशेजारी मत्स्य उत्पादन केंद्राची (हॅचरी) निर्मिती केली. कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यात आले. तसेच स्थानिकांना येथे रोजगार उपलब्ध करून त्यांना या हॅचरीच्या देखभालासाठी नियुक्त केले. टाटा पॉवरला महाशीर मासा हा वळवण धरणातच मिळाल्याने मुळ प्रजातीचे प्रजनन घेणे टाटाला सोपे गेले.